

УДК 37. 013.42
ББК 74.900

Галина Галушак

ВИКОРИСТАННЯ ПЕДАГОГІЧНО-ДОЦІЛЬНИХ МЕТОДІВ ВЗАЄМОДІЇ У ВИХОВАННІ ДИТИНИ В ПЕРЕХІДНІ ПЕРІОДИ УТВОРЕННЯ РІЗНИХ ТИПІВ СІМЕЙ ІЗ ПОРУШЕНОЮ СТРУКТУРОЮ

У статті розкрито сутність сім'ї з порушеною структурою. Актуалізується значення виховного потенціалу різних типів сімей із порушеною структурою (неповної, повної зміненої, адопційної, опікунської, патронатної), доцільність налагодження взаємодії батька (матері) з дитиною у ситуації розпаду та утворення іншого з типів сімей. Окреслено педагогічно доцільні напрями і методи взаємодії батьків із дитиною (дітьми).

Ключові слова: сім'я з порушеною структурою: неповна, повна змінена, адопційна, опікунська і патронатна сім'ї; розпад старого та утворення нового типу сімей із порушеною структурою; взаємодія матері (батька) з дитиною (дітьми), допомога й підтримка сім'ї з порушеною структурою; збагачення методів взаємодії батьків із дітьми.

Постановка проблеми. В умовах кризи сучасної сім'ї актуалізуються пошуки шляхів ефективного виховання дітей із сімей з порушеною структурою. ХХІ століття у світовому масштабі – це століття функціонування неповних сімей та утворення на їх основі різних інших типів сімей з порушеною структурою – повних змінених, адопційних, опікунських і патронатних сімей. У великих містах сьогодні розлучається кожна друга сім'я з тенденцією до переходу в співвідношення: один шлюб – одне розлучення. Додаючи до цього народження позашлюбних дітей, осиротіння дітей внаслідок екологічних катастроф, воєн та інших світових катаклізмів, створення дистантних сімей як перехідного типу до неповної сім'ї, отримуємо 90-95 відсотків дітей, які проживають сьогодні до свого повноліття певний період в умовах сім'ї з порушеною структурою. Як стверджують вчені, тільки структурна повнота сім'ї забезпечує повноцінний потенціал для виховання наступних поколінь, підготовки їх до майбутнього сімейного, морально-громадянського, трудового, креативно-творчого життя в суспільстві.

За визначенням В. Костіва, тільки повна сім'я має різноаспектні потенційні можливості для повноцінного забезпечення необхідних умов для гармонійного і всебічного розвитку особистості. Всі інші типи сімей, утворені на тій чи іншій основі порушення сімейної структури, створюють передумови для недостатнього задоволення і правильного формування різнобічних потреб особистості дитини та ведуть загалом до негативних наслідків і результатів її вихованості [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано проблеми сімей із порушеною структурою, дає змогу узагальнити когорту науковців, праці яких дотичні до цієї теми. Зокрема, порушення структури сім'ї та її негативний вплив на розвиток особистості дитини висвітлено в працях Т. Алексєєнко, І. Зверєвої, А. Макаренка, В. Сухомлинського, В. Кравця, М. Стельмаховича. Окремі типи сімей із порушеною структурою досліджували: різні типи неповних сімей – Д. Видра, Н. Гордієнко, М. Докторович, Л. Ковальчук, А. Конончук, В. Костів, Н. Куб'як, О. Максимович, Н. Олексюк, Д. Пенішкевич, Г. Фігдор, С. Шнайдер, Л. Шпільчак, повних змінених

сімей – Л. Короткова, адопційних сімей – Н. Лєтова, М. Оридорога, І. Севрюкова, Є. Терещенко, опікунських сімей – Г. Бєвз, О. Карпенко, В. Костів, Л. Фуштей та ін.

Проблемі утвердження патронатних відносин у сучасному суспільстві присвячені дослідження науковців у різних галузях знань: Л. Алексєєвої, Т. Алексєєнко, С. Болтївця, М. Галагузової, М. Дарманського, Л. Зданевич, В. Костїва, Н. Малової, Л. Машкіної, Ж. Петрочко, Л. Фуштей, Л. Шафранської, в тому числі і в сфері юридичних відносин – Т. Макїйчук, З. Ромовської, Ю. Черновалука та ін.

Соціальний супровід сімей, які опинилися в складних обставинах, прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу відображені у дослідженнях (Г. Бєвз, Л. Волинець, С. Калаур, А. Капська, Н. Комарова, Г. Лактіонова, В. Москалюк, І. Пєша, Л. Фуштей, І. Чєнбай) та ін., сімей із групи ризику, неблагополучних сімей – І. Дєментєєва, Дж. Раймус, В. Солодніков, І. Трубавїна, З. Фалїнська, С. Харченко, Р. Хьюз та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз сімейної структури здійснюється через використання такого важливого поняття як “відносини” в сім’ї – базове поняття для трактування сутності будь-якого предмету, речі, процесу, явища. Як підкреслюють філософи, в урахуванні суттєвих відносин полягає найбільш точне відображення об’єктивної реальності в понятті. Тому не випадково на перший план висувається системний характер внутрішніх сімейних відносин та їх взаємозв’язок із суспільством [12], адже сім’я – це первинний осередок, в якому індивід усвідомлює себе як особистість та готується до включення в систему суспільних відносин. Отже, сутність сім’ї полягає у взаємовідносинах її членів. Що необхідно розуміти під сімейними відносинами? Загальнофілософське розуміння “відносин” означає “особливу, опосередковану залежність чи взаємозалежність станів, властивостей, зв’язків і стосунків на основі руху матерії та його атрибутів” [9, с. 22]. Згідно з теоретичними положеннями вчених, обов’язковими компонентами відносин, їх структури є: 1) об’єкти відносин; 2) власне відносини цих об’єктів; 3) основа відносин; 4) матеріальний фон відносин; 5) результат відносин [9, с. 30, 37]. На цій основі В. Костів розглядає реальний характер відносин у сім’ї. Здійснений ним аналіз їх структурних елементів дає змогу виділити: об’єкти відносин (члени сім’ї, які спільно проживають, тимчасово відсутні, колишні, майбутні, померлі);

- відносини об’єктів (взаємозв’язок, взаємозалежність конкретних членів сім’ї – родинна взаємозалежність, що базується на юридичному, генетичному та формальному взаємозв’язку);
- основу відносин (ядро сім’ї, що базується на відношеннях шлюбу, кровної спорідненості, усиновлення / удочеріння, опіки, свояцтва – подружжя пара з дітьми чи без дітей; один із членів подружжя з дітьми і т. ін.);
- матеріальний фон відносин: об’єктивна взаємозалежність членів сім’ї (задоволення і формування біологічних і соціально-економічних потреб) та їх суб’єктивна взаємозалежність (прояв родинних почуттів, любові – батьківської, материнської, синівської, дочірньої, брата/сестри тощо і моральної взаємовідповідальності за кожного члена сім’ї);
- результат відносин – динамічна мала соціальна група людей, первинний осередок суспільства, сопричастя осіб, поєднаних за попередніми ознаками [Костів В., 1999].

Виходячи з такої моделі структури сімейних відносин (табл. 1), всі сім’ї він типологізує за вище згаданими компонентами. Оскільки визначальну роль у функціонуванні та розвитку відносин відіграє основа залежності співвідносних

об'єктів, то з метою побудови єдиної вихідної класифікації сім'ї основоположною ознакою необхідно вважати стрижень сімейних відносин: шлюб, кровну спорідненість, усиновлення, опіку, свояцтво. Сутністю сім'ї протягом усього історичного розвитку людства стало виявлення саме цих відносин. Необхідно також зазначити, що історичний прогрес людства надав змогу виділити дві природні фундаментальні ознаки основи сімейних відносин – шлюб та кровну спорідненість, які в єдності ведуть до становлення природної повної нуклеарної сім'ї, а в поднанні зі свояцтвом – і складної сім'ї. Інші компоненти – усиновлення (удочеріння), опіка – стали наслідком соціальної необхідності, забезпечення функціонування тих сімей, у яких через ті чи інші причини відбулося порушення природної структури сімейної основи. Науковці ведуть пошуки стрижневої основи сімейних стосунків, в якій структура сім'ї синтезується системою відносин наявних структурних компонентів, а не способом їх зв'язку. Переходячи до більш точнішої, ніж означені компоненти опосередкованої основи сімейних відносин (шлюб, кровна спорідненість, усиновлення, опіка, свояцтво), до її безпосередньої першооснови (внутрішньої центральної частини структурної організації сім'ї), матимемо справу з важливішою, синтезуючою структурою стосунків у сім'ї. На думку В. Костіва, такою поглибленою основою може бути ядро сім'ї, побудоване на виокремлених компонентах основи сімейних відносин. Як зазначає А. Волков, ядро сім'ї – це основна сім'я, подружня пара або один із членів подружжя з дітьми [1, с. 549]. Вважаючи таке визначення неповним, В. Костів [2, с. 52–59] керується загальноприйнятим визначенням поняття “ядра” в літературі. У словниках різних мов цим терміном позначається основна частина певної групи, організації і т. ін. Такою основною частиною (ядром) сім'ї в окремих випадках може виступати не тільки подружня пара чи один із членів подружжя з дітьми, але й бабуся з онукою тощо. Отже, ядро сім'ї – це основна її частина, що складається з двох чи декількох членів сім'ї, створена за допомогою компонентів основи сімейних відносин (шлюбу, кровної спорідненості, усиновлення, опіки, свояцтва). Звідси, В. Костів ділить всі нуклеарні (одноядерні) сім'ї на 7 основних типів, серед яких виокремлює типи сімей, у яких є неповнолітні діти: *повна* – ядро, основане на шлюбних і кровноспоріднених відносинах; *неповна* – ядро, основане на кровноспоріднених відносинах; *повна змінена* (або нова сім'я) – ядро, базується на відносинах кровної спорідненості, шлюбу (повторного для одного чи обох членів подружжя, можливого усиновлення (удочеріння); *адопційна сім'я* (тут він називає її сім'єю з прийомними дітьми) – ядро, основане на відносинах усиновлення, можливо шлюбу чи кровної спорідненості; *опікунська сім'я* – ядро, основане на відносинах опіки, додатково зі шлюбом чи кровною спорідненістю. На нашу думку, сьогодні можна виділити на рис. 1.1 ще один компонент основи сімейних відносин – патронат. Новий сімейний кодекс України (10) вводить окремий розділ “Патронат над дітьми” (глава 20). У цьому юридичному документі законодавець фіксує назву цього розділу (про патронат) навіть вище над прийомною сім'єю та дитячим будинком сімейного типу. Звідси, можемо повною мірою вводити таке поняття як патронатна сім'я і відводити у патронатній сім'ї місце для прийомної сім'ї та дитячого сімейного типу (які з'явилися ще до 2002 року), як підтипів патронатної сім'ї (рис. 1 – структура відносин у сім'ї).

Необхідно зауважити, що сім'я досить динамічна соціальна група, тому й можливі перетворення одного типу сім'ї в інші, а також існування перехідного типу сім'ї. Створюючи наведену вище класифікацію сімей [2, с. 52–57], автор не заперечує проти поділу сімей за іншими ознаками: за об'єктами відносин (бездітні, одно-, дво-, три-, багатодітні і т.д.), за матеріальним фоном відносин (авторитарні, егалітарні) й т.

ін. Загалом на основі викладеної моделі сімейних відносин (за В. Костівим) сім'ю можна визначити як динамічну малу соціальну групу людей, поєднаних спільністю проживання (чи тимчасовою відсутністю) і родинними відносинами (шлюбу, кровної спорідненості, свояцтва, усиновлення, опіки, патронату), спільністю формування й задоволення біологічних, соціально-економічних і духовних потреб, любов'ю, взаємною моральною відповідальністю.

СТРУКТУРА ВІДНОСИН У СІМ'І

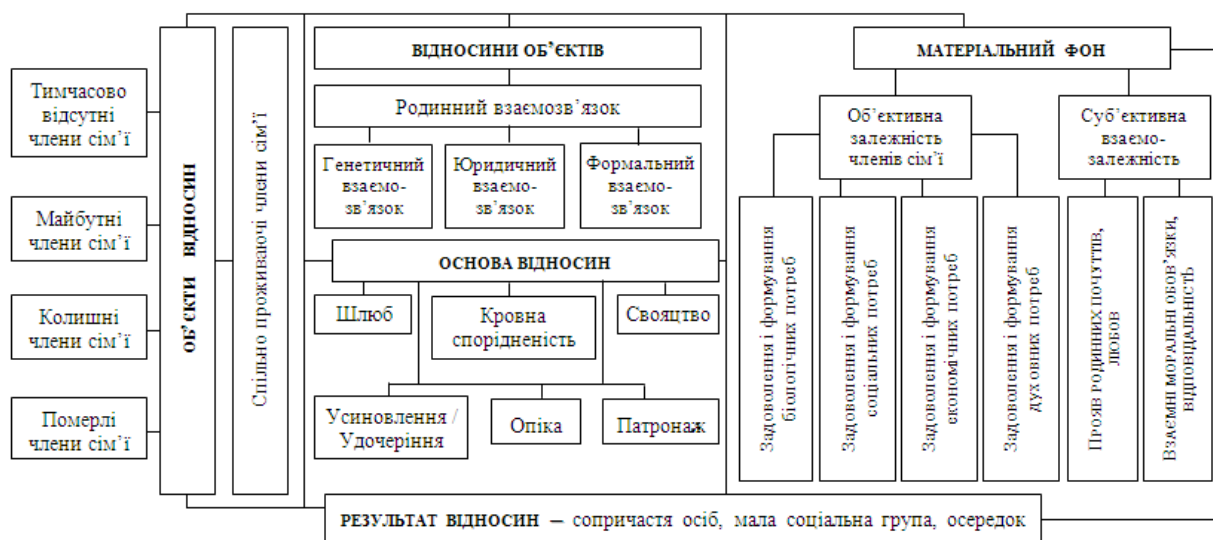

Рис. 1. Структура відносин у сім'ї. Це визначення включає всі компоненти структури сімейних відносин, тому на його основі можна не тільки розкривати сутнісні характеристики конкретної сім'ї, але й будувати визначення кожного типу сім'ї зокрема. Наприклад, патронатну нуклеарну сім'ю можна визначити як динамічну малу соціальну групу людей, котрі спільно проживають і поєднані родинними відносинами патронату, спільністю формування й задоволення біологічних, соціально-економічних і духовних потреб, любов'ю (патрона, прийомної дитини), взаємною моральною відповідальністю. Така сім'я складається з одного (двох) із патронатних вихователів з однією чи декількома неповнолітніми дітьми. Виділені у цьому визначенні ознаки характеризують саме структуру патронатної сім'ї. Будь-яка деформація в структурі сім'ї (рис. 2) та родинних стосунках призводить до негативних наслідків у розвитку особистості дитини. Виділяють два типи деформації сім'ї: структурну і психологічну.

Структурна деформація сім'ї – це руйнування її структурної цілісності.

Структурно деформованими сім'ями можна вважати ті, в яких відсутнє третє покоління (бабусі й дідусі), тобто коли відбувається утвердження домінантної нині нуклеарної сім'ї, а також ті сім'ї, в яких відбувається руйнування повної нуклеарної сім'ї та відсутня повнота відносин, побудована на шлюбі і кровній спорідненості.

Багато досліджень, зокрема, підтверджують негативний вплив чинника неповної сім'ї на особистість дитини. Довготривалий час вважали, що структурна деформація сім'ї – найважливіша причина порушення особистісного розвитку дитини. Сьогодні більше уваги приділяють чиннику психологічної деформації сім'ї.

Психологічна деформація сім'ї – це погіршення або руйнування системи міжособистісних стосунків у родині (психологічного мікроклімату родини), домінування негативних цінностей, асоціальних установок. Численні наукові праці свідчать, що психологічна деформація в сім'ях різної структури (повних, неповних,

інших), руйнування міжособистісних стосунків і цінностей особливо негативно впливають на розвиток дитини.

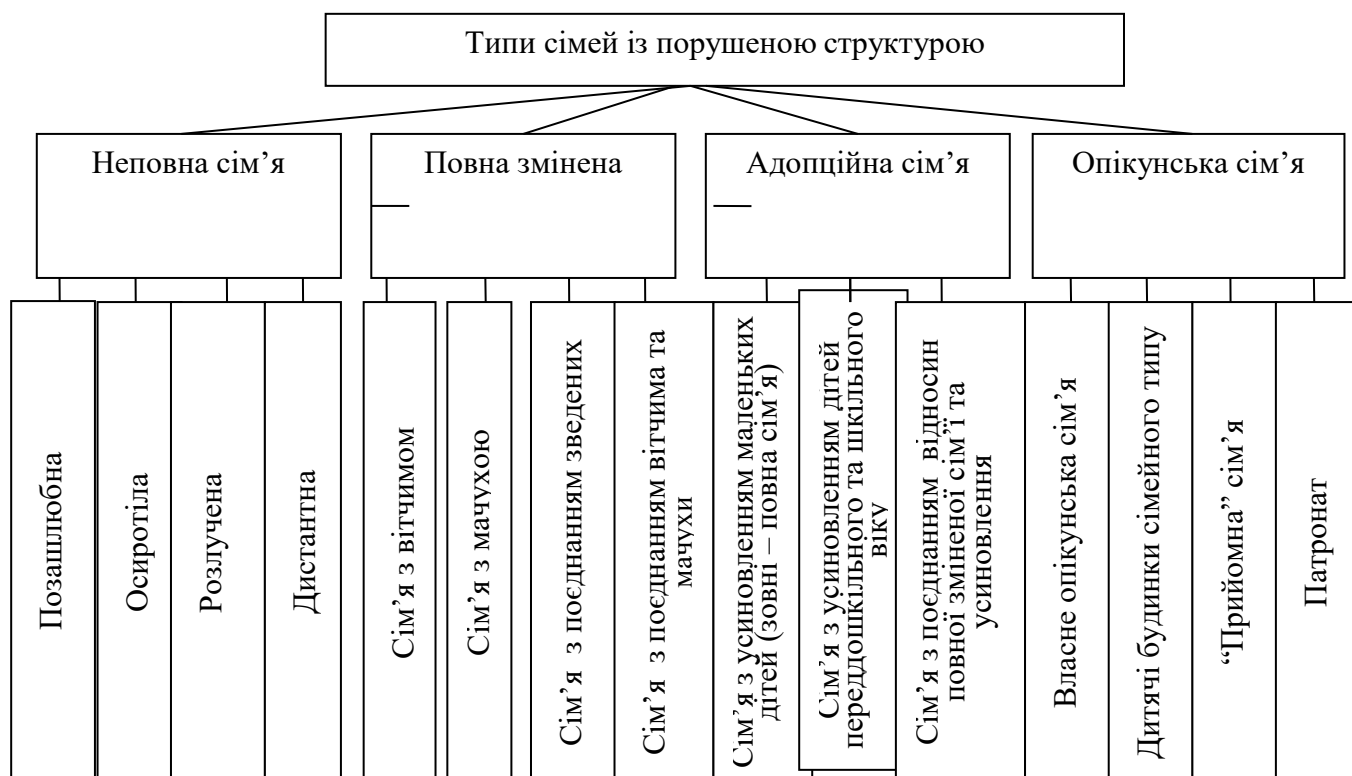

Рис. 2. Типи сімей із неповнолітніми дітьми з порушеною структурою. Якщо аналізувати різні типи сімей із порушеною структурою за рисунками 2 і 3, то бачимо, що до опікунської сім'ї часто відносять окремі типи патронатних сімей. Насправді ж має бути зворотнє: серед опікунських сімей необхідно розрізняти за різними ознаками – опікунські сім'ї близьких родичів, сім'ї без кровноспоріднених зв'язків, кровноспоріднену сім'ю в поєднанні з рідними дітьми, опікунську сім'ю з дітьми від різних сімей, опікунську сім'ю з дітьми братів / сестер. А до патронатних сімей необхідно відносити (крім власне патронатних типів) і різні типи прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу. Порушення сімейної структури може відбуватися при переході повних сімей у неповні, з утворенням повної зміненої сім'ї із неповної, з утворенням різних типів адопційних, опікунських та патронатних сімей. У кожному окремому випадку утворення таких сімей із порушеною структурою функціонують своєрідні особливості взаємодії батьків із дитиною (дітьми), які необхідно враховувати як батькам, так і вихователям, соціальним педагогам, практичним психологам, іншим фахівцям, причетним до супроводу й підтримки таких сімей. Для прикладу розглянемо утворення сім'ї з порушеною структурою через функціонування патронатної сім'ї – одного з найновіших типів сучасної сім'ї, утворених у зв'язку з необхідністю допомоги й підтримки дітей-сиріт і дітей, позбавлених через різні причини батьківського піклування. Сімейний патронат як інновація забезпечення права дитини на сім'ю, нова комплексна послуга вразливим сім'ям із дітьми передбачає: тимчасовий догляд і виховання дитини, яка опинилася у складних життєвих обставинах, у сім'ї патронатних вихователів, і водночас надання фахівцями соціальної сфери інтенсивних підтримуючих послуг біологічній сім'ї дитини для відновлення її здорового функціонування. Влаштування дитини в сім'ю патронатних вихователів дає їй можливість уникнути досвіду інституційної опіки

(тимчасового влаштування в притулок для дітей / центр соціально-психологічної реабілітації дітей, лікарню), частково відновити особистісний потенціал, компенсувати деприваційні порушення через отримання досвіду позитивних міжособистісних стосунків, ознайомлення й прийняття нових моделей поведінки, сім'ї (Ж. Петрочко, ін.). Розглянемо детальніше умови створення патронатної сім'ї. Патронатний вихователь повинен виконувати дві функції – батьківську (любить дитину, проявляє прихильність до неї і т. под.) і професійну (використовує спеціальні навички, виконує поставлені перед ним завдання). Патронатним вихователем може стати будь-який повнолітній громадянин, за винятком: осіб, визнаних судом недієздатними або обмежено дієздатними; осіб, позбавлених судом батьківських прав або обмежених судом у батьківських правах; осіб, відсторонених від обов'язків усиновителя, опікуна (піклувальника), прийомних батьків, патронатного вихователя за неналежне виконання покладених на них законом обов'язків; осіб, які за станом здоров'я не можуть здійснювати батьківські права; осіб, які не мають на момент укладення договору про патронатне виховання постійного місця проживання, а також належного житлового приміщення; осіб, які мають на момент укладення договору про патронат судимість за умисний злочин проти життя і здоров'я громадян.

Патронатні вихователі проходять підготовку та обстеження сім'ї в уповноваженій службі з патронату. За підсумками спеціальної підготовки дається висновок. Терміни підготовки не повинні формально фіксуватися. Патронатними вихователями можуть стати люди, які ніколи б не змогли і не зважилися стати усиновлювачами чи опікунами. Це, і самотні жінки, і літні подружні пари, і люди, які не мали досвіду виховання дітей та потребують спеціальних знань, але які готові взяти на себе обов'язки стосовно виховання дітей, такі як:

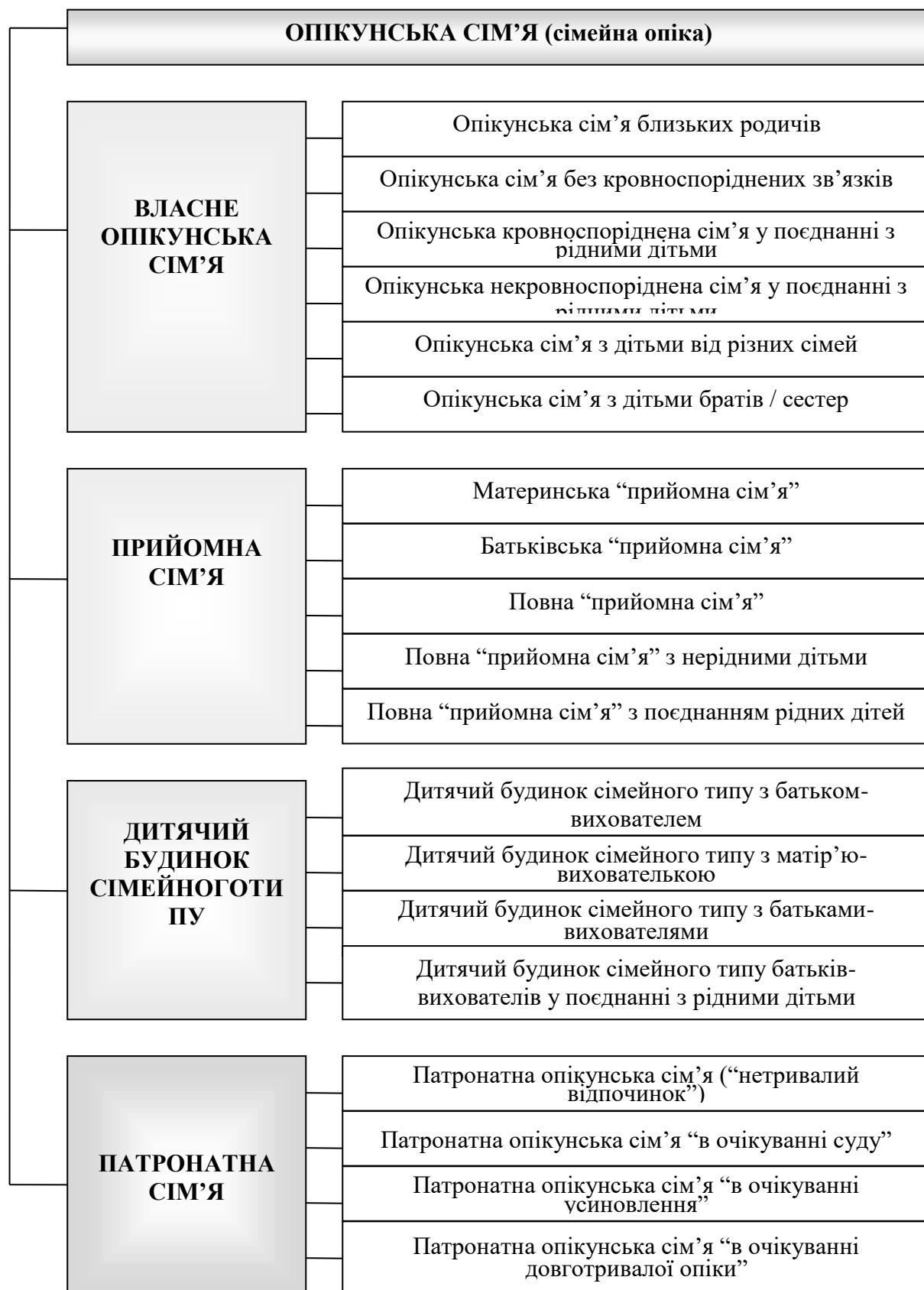

Рис. 3. Види і типи опікунських сімей

- розуміти емоційні, соціальні, освітні, духовні та фізичні потреби дитини;
- забезпечити дитину їжею, одягом, місцем для сну і особистим простором, по можливості – власною кімнатою; залучати дитину до участі в домашньому житті;
- встановити для неї чіткі межі допустимого і недопустимого;
- підтримувати дисципліну і справедливість;
- справлятися з негативною поведінкою позитивними способами;
- заохочувати, якщо це доречно, відносини дитини з її кровною сім'єю;
- забезпечити максимально повну реалізацію можливостей дитини в отриманні освіти;
- підготувати дитини до повернення в кровну сім'ю, у сім'ю родичів або друзів, або до влаштування на довгострокове патронатне виховання;
- прислухатися до дитини, розуміти її і підтримувати особистий контакт з нею тощо.

Технологія підготовки патронатного вихователя включає такі етапи: інформаційна кампанія; телефонні переговори; інформаційна зустріч; індивідуальне інтерв'ю; формування тренінгових груп; навчально-психологічний тренінг; обстеження сім'ї; консультування сім'ї; підсумковий висновок про сім'ю; знайомство з дитиною; висновок контракту; професійний супровід, консультування, сімейна та індивідуальна терапія; тренінги батьківських навичок. Права дитини, переданої на патронат, права та обов'язки батьків (законних представників) дитини, уповноваженої служби (організації) за патронат, патронатного вихователя визначаються в договорі про патронатне виховання відповідно до чинного законодавства і плану захисту прав дитини, виданому органом опіки та піклування (якщо такий застосовується). Дитина, передана на патронатне виховання в сім'ю, володіє правами і пільгами, заставленими для вихованців закладів для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків. План щодо захисту прав дитини при досягненні дитиною десятирічного віку в обов'язковому порядку має узгоджуватися з самою дитиною. Договір про патронатне виховання обов'язково містить положення, що передбачають відповідальність сторін за умови утримання, виховання та освіти дитини, права та обов'язки патронатного вихователя, права та обов'язки уповноваженої служби (організації) з патронату, а також батьків (законних представників) дитини. Таким чином, система патронатного виховання включає в себе безліч різних елементів, які, взаємодіючи між собою, повинні створити сприятливу модель патронатної сім'ї для її подальшого успішного функціонування. Ця система створена для найбільш сприятливого розвитку не тільки дитини, але й патронатних вихователів, які завжди можуть звернутися за допомогою у спеціалізовані установи. Дитина також знаходиться в безпеці, тому що родина контролюється відповідними органами. Отже, патронат над дітьми становить інноваційну соціально-педагогічну систему взаємодії фахівців соціальної сфери, патронатних вихователів, рідних батьків, родичів дитини, яка опинилася у складних життєвих обставинах. Така система передбачає реалізацію комплексу технологій: відбору й підготовки патронатних вихователів; ведення випадку; соціально-педагогічної підтримки дитини й соціального супроводу її біологічної сім'ї; оцінки потреб дитини та її сім'ї; мережевих зустрічей. Для визначення умов, за яких застосування певних методів сімейного виховання буде найбільш ефективним, важливо розуміти сутність кожного з методів, його психофізіологічну основу. Без врахування цього неможливо достатньо впевнено спрогнозувати можливі наслідки взаємодії з дитиною, а ігнорування цієї основи часто

приводить до значних помилок у вихованні, що зовсім недопустимо, коли мова йде про дітей під патронатом.

Метод переконання. Виховання словом є найтоншим інструментом впливу на дитину. Переконання – це словесний вплив на свідомість, почуття і волю дитини. Але словом треба вміти користуватися. В. Сухомлинський підкреслював, що “мистецтво виховання вимагає насамперед мистецтва говорити, звертатися до людського серця”, “мудре і чуйне слово – немов цілюща вода: воно заспокоює, породжує життєрадісне світосприйняття...”. Водночас В. Сухомлинський зазначав, що слово може бути і батоном, який обпалює, залишаючи у дитини на все життя грубі рубці [11, с. 214–218].

Важливим прийомом переконання дитини в будь-якій сім’ї є *особистий приклад батьків* (батьків-опікунів, батьків-вихователів, патронатних вихователів), який починає діяти раніше, ніж інші методи. Дія прийому базується на закладеному в дитині від природи нахилу до наслідування. Причому наслідування має важливу особливість: його розвиток протікає від наслідування близьким взірцям до наслідування взірцям далеким. Якщо поряд із нею не буде близької людини, яку можна наслідувати, то дуже сумнівно, що будуть закладені основи нормальної поведінки. А. Бандура підкреслював, що у дитини в результаті спостереження поведінки моделі будується “внутрішня модель зовнішнього світу”. Вона спостерігає взірець, але не повторює його до того часу поки не виникнуть відповідні умови. На основі цієї внутрішньої моделі зовнішнього світу за певних обставин будується реальна поведінка, в якій проявляються і знаходять своє вираження властивості моделі, що спостерігалися раніше [4, с. 123–125]. Тому, власне, говоримо про наслідування, яке має властивість змінюватися від наслідування зовнішнього до внутрішнього, від копіювання всього зразка поведінки – до відбору окремих рис. Опікуни, патронатні вихователі, намагаючись використати метод позитивного прикладу, допускаються іноді кілька помилок: вибирають в якості взірця того, хто зовсім для дитини не цікавий, тому що у них інші критерії; багаторазовим підкресленням чеснот іншої дитини, вони можуть досягнути тільки того, що ця людина стане для дитини просто ненависною. Поведінка, вчинки батьків – патронатних вихователів, організація сімейного життя в цілому, висока культура взаємостосунків у сім’ї переконують дитину більше, ніж будь-які бесіди. Непоодинокими є випадки, коли патронатні вихователі вважають, що тільки вони втомлюються від дітей; їм не спадає на думку, що вони також можуть набридати дитині, вимотувати її надмірною увагою, запитаннями, повчаннями, це призводить до того, що значна кількість дітей формує в собі (іноді несвідомо) постійний комплекс страху, скутості, що виявляється в намаганні приховати від них якнайбільше інформації [3, с. 44].

Методи привчання і вправляння. Одними словами дитину не виховаєш. У більшості випадків людина формується у процесі діяльності. Навички, правильна поведінка, унормовані вчинки виробляються і закріплюються у процесі вправляння. Воно передбачає багаторазове повторення дій, поведінки і створення умов, за яких дитина навчається вести себе відповідно до вимог, які ставляться перед нею. Для дітей, які потрапили в нову сім’ю, створюються спеціальні виховні ситуації. Це постійні трудові доручення дотримання режиму дня, навичок культури поведінки, виконання завдань навчального характеру.

Крім вправляння, важливим є і метод привчання, організація планомірного і регулярного виконання різних дій з метою перетворення їх у звички. Створюється за допомогою систематичних багаторазових повторень, що особливо важливо для дітей.

Потребує досить тривалого і часу і терпіння, чітко поставлених завдань, а також контролю за виконанням дій. Одночасно формується не більше 2 – 3 звичок. Звичайно, в процесі привчання дітей до нового для них способу життя на деякі речі тимчасово приходиться закривати очі. Інакше можна потрапити в ситуацію, коли можна не досягнути жодного з поставлених перед собою завдань [7, с. 52].

Дуже важливим є чіткий і постійний початковий контроль (коопераційний), який потім зміниться епізодичним, а потім перейде в самоконтроль. Причому, варто зауважити, якщо поопераційний контроль проведений недостатньо чітко, то навичка не тільки буде зруйнована і прийдеться повертатися до початку, але на повторне вироблення навички потрібно більше часу. Особливо потрібно пам'ятати про те, що кожен успіх помічається і емоційно підкріплюється. Боротьба зі шкідливими звичками будується на доступному, образному і емоційному поясненні шкідливості звички, контролю, і спочатку можна спробувати витіснити шкідливу звичку нейтральною. Крім того, допомагаючи подолати яку-небудь погану звичку, перед дитиною ставиться реальні цілі. В такому випадку починає діяти закон тренування волі: якщо ціль реальна, то успіх у її досягненні закріплює волю, і навпаки – вона руйнується, якщо проходить зрив. Емоційне ж закріплення кожного кроку на шляху подолання шкідливих звичок просто необхідне.

У процесі виховання, як правило, застосовуються кілька методів і тільки у вдалому їх поєднанні досягається позитивний результат.

Методи заохочення і покарання. Механізм їхньої дії такий: заохочення викликає позитивні емоції, тим самим дії і вчинки, за якими воно наступило, закріплюються в поведінці дитини. А покарання провокує негативні емоції, які мають гальмівну дію на здійсненні вчинки.

Дія заохочення і покарання, як і інших методів виховання, підпорядковується певним законам. Порушення їх веде до непередбачених результатів, неочікуваних для нових батьків/вихователів. Так, вважають, що збільшення кількості заохочення чи покарання автоматично підсилюють їх дію. Насправді проходить зворотна реакція і дія їх нівелюється. Якщо патронатні вихователі постійно вихваляють дитину, вона звикає до цього, звикає бути в центрі уваги. А з наростанням кількості покарань знижується “поріг чуттєвості”. Перша неприємність переживається дуже бурхливо, наступні щоразу слабше, поки не наступить стан апатії і байдужості. Тобто наступить моральне перенасичення, блокується подальше сприйняття [6, с. 48–57].

Психологічна мета заохочення – викликати позитивні переживання, відчуття задоволення, радості, впевненості у своїх силах, готовності до подальшої діяльності. Заохочення обов'язково поєднують з вимогливістю. Похвалою (але не захвалюванням) виражається підвищене задоволення поведінкою дитини. Надмірна, постійна похвала, захвалювання сприяють розвитку самовпевненості, зарозумілості, нескромності.

Наприклад, А. Макаренко в своїй педагогічній практиці широко використовував довіру. Саме через довіру проявляється повага до дитини, підноситься почуття власної гідності, відповідальності. Найбільше помилок у сімейному вихованні припускаються у застосуванні матеріальних заохочень, яке виправдовує себе у випадку застосування для розвитку пізнавальних інтересів дитини, у відповідності з її потребами займатися різними видами діяльності. Допущені патронатними вихователями у цьому процесі помилки часто призводять до формування споживацького ставлення дитини до життя, обмеженості інтересів дитини.

Ще один метод у вихованні потребує уваги, оскільки він особливо турбує патронатних вихователів. Покарання – це засудження неправильних дій, поганих

вчинків дитини, пов'язаних із неприємними для неї переживаннями. Психологічне значення покарання полягає в тому, що воно викликає у дитини почуття сорому, розкаяння, незадоволення собою. Дитина прагне виправитися, змінитися, стати кращою. Проте іноді покарання викликає озлоблення, відчуженість і навіть бажання чимось помститися.

Із покараннями у патронатній сім'ї потрібно бути дуже обережними, адже відомо, що горе переживається гостріше і пам'ятається довше, аніж радість. Дуже важко переносять діти несправедливість, тому не є припустимим покарання за підозрою. Для початку, караючи дитину, не повертають до цього загальної уваги, а проводять наодинці. Крім того, маючи справу з чужими дітьми, обов'язково враховують мотивації вчинку. Іноді за діями дитини криється бажання привернути до себе увагу, перевірити чи дійсно її люблять [7, с. 54–55].

Б. Скіннер виступаючи проти покарання стверджував, що люди обманюють себе, вважаючи покарання ефективним. Був упевнений у тому, що покарання не має стійкого ефекту; надмірно суворе покарання може зупинити небажану поведінку, яка знову відновиться, коли покарання буде відкладено. Покарання може мати швидкий, але не тривалий ефект. Тому воно швидко входить в звичку того, хто карає, але не має тривалого впливу на того, хто провинився. Скіннер вважав, що покарання у вихованні можна замінити ігноруванням небажаної поведінки, що приведе до її угасання: небажану дію не потрібно підкріплювати. Причому, не звертаючи уваги на погану поведінку, необхідно акцентувати поведінку на хорошому і тим самим закріплювати її. Однак, як зазначав Р. Най, дотримуватись такої поради легше на словах, аніж на практиці [4, с. 119–122].

Видатні педагоги завжди підкреслювали неоднозначність застосування методу покарання. А. Макаренко зазначав, що воно вимагає великої обережності і значного такту: “Не можна дати загальних рецептів у питанні про покарання. Кожен проступок є завжди індивідуальним. У деяких випадках найправильнішим є усне зауваження навіть за дуже серйозний проступок, в інших – за незначний проступок треба суворо покарати” [5, с. 209–230].

У результаті визначається міра покарання, яка залежатиме від того, який вчинок скоїла дитина, вперше чи не вперше вона це зробила, від її віку, індивідуальних особливостей. Крім того, дуже важливо розібратись у причинах вчинку: випадково, необдуманно, навмисне. Застосування покарання як методу корекції, висуває певні вимоги до патронатного вихователя. Найперша вимога – це їх об'єктивність. Ніщо не може так травмувати особистість, її психіку, як незаслужена кара. Крім того, покарання має бути справедливим, усвідомлюватись дитиною. Надто суворе покарання сприймається дитиною як несправедливе, при чому вся увага концентрується саме на цій несправедливості, а не на тих діях, за які винесено покарання, тобто його застосування не досягає мети [3, с. 56].

Деякі патронатні вихователі, хоч і рідко, проте застосовують фізичні покарання, причому дехто з них вважає це єдиною ефективною формою впливу на дитину. Проте варто зазначити, що застосування фізичних покарань деформує особистість дитини, відчужує дітей від патронатних вихователів. Зокрема, в дітей, до яких застосовуються фізичні покарання, формуються такі негативні якості особистості, як лицемірство, злостивість, замкненість, страх, жорстокість, брехливість тощо.

Відповідно, застосовуючи фізичні покарання, патронатні вихователі тим самим визнають своє безсилля, показують свою слабкість і повну відсутність можливості впливати на дитину. Розкриваючи патронатним вихователям сутність методів сімейного виховання, варто зазначити, що не можна надавати перевагу одному з них,

не можна сказати, що якийсь конкретний метод допоможе відразу досягти негайних успіхів у системі сімейного виховання. Рецептів не існує. Застосування комплексу методів залежить від низки умов і обставин. Тут немає шаблонів або стереотипних рішень. На цьому наголошував і А. Макаренко, який зазначав, що будь-який педагогічний метод не можна вважати абсолютно правильним. Найкращий із них в одних випадках може стати найгіршим в інших.

Приймати дитину – означає стверджувати неповторне існування саме цієї людини, з усіма властивими їй якостями. Формула справжньої батьківської любові, формула прийняття – це “люблю, не тому що ти – хороший (хороша)”, а “люблю, тому що ти є, люблю такого (таку), який (яка) ти є” [8, с. 65].

Аналізуючи взаємини батьків – дітей у звичайних родинках можемо з упевненістю сказати, що ці типи взаємин є характерними і для опікунських чи патронатних сімей, оскільки батьки загалом однаковою мірою виховують як власних, так і чужих дітей, будуючи з ними ті ж стосунки, що і з власними дітьми.

Група вчених, аналізуючи типи виховання, прийшла до висновку, що більш точна оцінка виховання полягає не в одному, а в декількох аспектах. З одного боку, емоційний аспект ставлення до дітей, з іншого – відображення поведінки. Сполучення цих аспектів дають *чотири типи виховання*:

1) *тепле ставлення до дитини в поєднанні з наданням їй самостійності та ініціативи;*

2) *холодне виховання, яке супроводжується байдужістю до дитини, недостатністю батьківських почуттів, що сполучаються з наданням їй свободи;*

3) *тепле обмежуваче виховання, що характеризується яскраво емоційним ставленням до дитини та зайвим контролем за її поведінкою;*

4) *холодне обмежуваче виховання, що супроводжується постійною критикою дитини, зачіпками стосовно її вчинків, а іноді й переслідуванням самостійного вчинку.*

Певну типологію неправильного виховання використовує у своїй роботі О. Захаров, зазначаючи, що негативні фактори виховного впливу призводять до дезінтеграції “Я” дитини. У цілому окреслює ці фактори наступним чином: нерозуміння дорослими (батьками, опікунами, патронатними вихователями) своєрідності особистісного розвитку дітей; неприйняття дорослими дитячої індивідуальності; невідповідність вимог і очікувань дорослих можливостям і потребам дітей; негнучкий характер стосунків з дітьми; неправомірність виховання в різні вікові періоди; непослідовність у взаєминах дорослих і дітей; неузгодженість змісту, цілей і засобів виховання між дорослими [3, с. 25].

Останнім часом визначився ще один підхід, що виходить не з дво-, а з трьохкомпонентної моделі виховання. Виділено три аспекти відносин, що складають ставлення батьків (опікунів, патронатних вихователів) до дитини: симпатія – антипатія, повага – неповага, близькість – віддаленість.

Дієве виховання, засноване на симпатії, повазі і близькості. У родині – теплий емоційний тон спілкування, властиве активне формування інтересів, захоплень, здібностей дитини, поважаються її права, виявляється райдушна вимогливість.

Відсторонене виховання засноване на симпатії, повазі, але існує велика дистанція з дитиною. Батьки високо оцінюють дитину, її зовнішній вигляд, успіхи, здібності, але м’яке поводження з нею супроводжується невмінням допомогти у проблемах.

Діюча жалість, заснована на близькості, симпатії, але відсутня повага. Цей стиль емоційного ставлення до дитини характеризується усвідомленістю дійсних, а іноді й хибних відхилень у її фізичному та розумовому розвитку. У результаті батьки

приходять до ідеї винятковості своєї дитини. У спілкуванні з дитиною йдуть шляхом надання особливих привілеїв, всіляко охороняють від шкідливих впливів. Інтереси батьків (опікунів, патронатних вихователів) зосереджені на ньому, вони як би не вірять у можливість і здатності дитини.

Виховання за типом поблажливого відсторонення, ґрунтується на симпатії, більшої міжособистісної дистанції. Неблагополуччя дитини негласно є її правом, батьки не втручаються в справи дитини, в її контакти з однолітками та іншими людьми, недостатньо орієнтуються в щиросердечному світі дитини.

Наступні види взаємовідносин не є характерними для патронатних сімей і свідчать про значні проблеми, що є в родині і здебільшого відповідають кризовим сім'ям (неблагополучній і асоціальної сім'ї).

Відкидання засноване на антипатії, неповазі, великій міжособистісній дистанції. Таке відношення батьків до своїх дітей зустрічається дуже рідко, формула батьківської позиції виражається так: „Ця дитина викликає в мене неприємні почуття і небажання мати з нею справу”. Батько (патронатний вихователь) сторониться дитини, не хоче спілкуватися з нею, не зауважує її присутності.

Презирство. У цьому типі відносин присутні неповага, мала міжособистісна дистанція. Таке відношення до дітей відповідає батьківській формулі такого виду: „Я мучуся, безмежно страждаю від того, що моя дитина так нерозвинена, уперта, боягузлива, неприємна іншим людям”. Будь-які досягнення дитини батько (опікун, патронатний вихователь) не зауважує, ігнорує, у спілкуванні не зауважує нічого позитивного. Спілкування батьків і дітей будується на понуканні, повчанні, вимогливості. Такі батьки (опікуни, патронатні вихователі) постійно відвідують фахівців у бажанні „виправити” дитину.

Переслідування. При такому типі батьківського ставлення проявляється неповага, антипатія, але близькість до дитини існує. Виховання будується за формулою: „Моя дитина негідниця, і я доведу їй це!”. У вихованні присутня тверда переконаність батьків (опікунів, патронатних вихователів), що їхня дитина перетворилася в „мерзотника”. Батьки намагаються надмірною строгістю, твердим контролем переломити дитину, нерідко виступають ініціаторами залучення до виховання громадськості.

Відмова ґрунтується на антипатії, повазі і великій міжособистісній дистанції. У вихованні дитини переважає відсторонення від її проблем. Батьки (опікуни, патронатні вихователі) спостерігають за дитиною, визнаючи її силу, цінність деяких особистісних якостей. При загостренні відносин вони охоче вдаються за допомогою до громадськості, прагнуть довірити дитину школі.

Буде помилковим вважати, що поведінка батьків від народження дитини до її дорослості описується одним типом виховання, що повною мірою характерно і для батьків, опікунів, патронатних вихователів, що виховують дітей, які були довший час позбавлені батьківського піклування. Практика показує в поведінці батьків декілька варіантів відносин.

На тлі несприятливих видів сімейних відносин з'являються симптоми “прихованого сирітства”, емоційна відчуженість дітей від батьків (опікунів, патронатних вихователів), утрата захисних контактів між батьками (опікунами, патронатними вихователями) і дітьми, а наслідком цього виступає дитяча безпритульність, бродяжництво, не контрольованість учинків дітей. Проблеми сімейного виховання багатопланові. Порушення функцій родини, виховання, неоптимальний стиль спілкування і взаємодії приводить до постійних конфліктів, негативних тенденцій розвитку дітей.

Велике значення для виховного потенціалу родини мають такі її складові, як освітній рівень батьків (опікунів, патронатних вихователів), загальна культура, педагогічна активність, уміння встановлювати добрі стосунки з усіма навколишніми, структурний тип родини, вік батьків (опікунів, патронатних вихователів).

Не можна не підкреслити, що сімейна атмосфера – відношення між членами родини – цінності й родинні зв'язки, створюють вихідне, вирішальне середовище, в якому формується особистість дитини. Усі діти більшою чи меншою мірою випробують на собі вплив сімейної атмосфери, сформованої внутрішніми відносинами. Не володіючи педагогічними знаннями, батьки чи опікуни, патронатні вихователі, домагаючись слухняності, використовують малоефективні засоби впливу (нотації, погрози, покарання). У ставленні батьків (опікунів, патронатних вихователів) до дітей також можна виокремити недолік змістовного спілкування. Імпульсивність, категоричність, і навішування ярликів, прагнення моментально домогтися позитивної реакції на свої дії, одержати (хибний) результат – це неповний набір методів сімейного виховання. Оптимальним для практики сімейного виховання вважається демократичний стиль, що характеризується високим рівнем вербального спілкування між дітьми і батьками (опікунами, патронатними вихователями); включенням дітей в обговорення сімейних проблем; врахуванням їхньої думки; готовністю батьків (опікунів, патронатних вихователів) у разі потреби прийти на допомогу дітям, одночасно з вірою в їх успішну самостійну діяльність, адекватним виховним контролем. Відхилення від демократичного стилю в бік авторитаризму, ліберальної всездозволеності чи надмірної центрації на дитині спричинює відповідні деформації її особистості. Найбільшою мірою шкодять дитині непослідовний, змішаний стиль виховання, неузгодженість і суперечливість установок опікунів, патронатних вихователів на процес виховання, оскільки постійна непередбачуваність їх реакцій позбавляє дитину відчуття стабільності оточуючого світу, породжуючи підвищену нервозність.

Розуміюче ставлення опікунів, патронатних вихователів до різноманітних проявів особистості дитини, їх здатність сприймати і любити дітей такими, якими вони є дає шанс дітям знайти прийнятні неконкурентні позиції стосовно один одного, зберігає емоційний контакт між опікунами і дітьми. У вихованні дітей ефективнішою є непряма маніпуляція шляхом твердих обмежень, віра в саморозвиваючу силу дитини, розвиток її самостійності. Це основа того, щоб маленька людина сама розібралася в навколишньому світі, щоб із неї вийшла сильна, готова до будь-яких труднощів життя, особистість.

1. Демографический энциклопедический словарь / Редкол. : Валентей Д. (гл. ред.) и др. – М. : Сов. Энциклопедия, 1985. – 608 с.

2. Костів В. Основи педагогічної класифікації нуклеарних сімей / В. Костів // Вісник Прикарпатського університету. Серія “Педагогіка”. – Івано-Франківськ : Плай, 1999. – Вип. 2. – С. 52–59.

3. Кравченко Т. Допомога батькам у вихованні дітей : методичні рекомендації для соціальних працівників / Т. Кравченко, І. Трубавіна. – К. : ДЦССМ, 2004. – 100 с.

4. Обухова Л. Две парадигмы в исследовании детского развития / Л. Обухова // Вопр. психологии. – 1996. – № 5. – С. 119–122.

5. Макаренко А. Про виховання у сім'ї // Вибр. пед. твори : В 7 т. – К. : Рад. шк., 1954. – Т. 3. – С. 209–230.

6. Приймна сім'я: методика створення і соціального супроводу: науково-методичний посібник / Г. Бевз, В. Кузьмінський, О. Нескучаєва та ін. – К. : Центр стратегічної підтримки, 2003. – 92 с.

7. Приймна сім'я: психологічні та педагогічні поради батькам / Упорядник С. Попов. – Луганськ : Благодійний фонд “Підліток”, 2004. – 96 с.

8. Робота з дитиною у прийомній сім'ї : методичний посібник / Г. Бевз, В.Захарченко, О. Карпенко та ін. – К. : Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2003. – 188 с.
9. Свидерский В. Новые философские аспекты элементарно-структурных отношений / В. Свидерский, Р. Зобов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1970. – 128 с.
10. Сімейний кодекс України // Звід Кодексів і Законів України. – К. : Українське агентство інформації та друку "Рада", 2007. – С. 514–544.
11. Сухомлинський В. Батьківська педагогіка / В. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1978. – 263 с.
12. Харчев А. Брак и семья в СССР. – 2-е изд. – М. : Мысль, 1979. – 364 с.

The article deals with the essence of the family with a disturbed structure. It mainstreams the value of upbringing potential of different types of families with disturbed structure (incomplete, complete changed, adapting, guarding, patronage), practicability of establishing interactions of a father (mother) with a child in the circumstances of family disruption and formation of a different family type. The article outlines pedagogically expedient directions and methods of interaction of parents and a child (children).

Key words: *family with a disturbed structure: incomplete, complete changed, adapting, guarding, patronage families; disruption of an old and formation of a new family type with a disturbed structure; interaction of a mother (father) and a child (children); assistance and support to a family with a disturbed structure; enrichment of methods of interaction between parents and children.*

doi:10.15330/esu.10.79-93